

AZ EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁS „ÚJ ÚTJAI” AZ  
1930-AS ÉVEKBEN\*

THE “NEW DIRECTIONS” IN CHURCH HISTORY  
WRITING IN THE 1930S

Csíki Tamás

Miskolci Egyetem BTK, habilitált egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány az 1930-as évek egyháztörténet-írását vizsgálja. A teológusok és a „laikus” történetírók részvételével zajló, a diszciplína helyzetére fókuszáló vitákat mutatja be, melyek a teológiai és a történeti tudás, illetve a vallásos hit és a tudományos megismerés kapcsolatának problematikáját is reflektálták. Utal a studium állandó jelzőinek („katolikus” és „protestáns”) használatára és jelentéseire, majd a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége által kiadott Regnum című folyóirat pályájuk elején álló szerzőinek tanulmányaival azt szemlélteti, hogy a szellemtörténet, a népiségtörténet, valamint a társadalomtudományos történetírás milyen tematikai és módszertani lehetőségeket kínált a megújuló egyháztörténet számára.

Abstract

The study examines church history writing in the 1930s. It presents the debates between theologians and “lay” historians, focusing on the state of the discipline, which also reflected the problematic relationship between theological and historical knowledge, between religious faith and scientific understanding. It alludes to the use and meaning of the permanent adjectives prevalent in the discipline (“Catholic” and “Protestant”), and then, via studies written by the young scholars of the journal Regnum, published by the Panel of Hungarian Catholic Historians, it illustrates the thematic and methodological opportunities that intellectual history, ethnographic history and social historiography offered to innovatory church history writing.

Kulcsszavak: egyháztörténet, historiográfia, 1930-as évek

Keywords: church history, historiography, 1930s

---

\* A tanulmány az ELKH Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

Az egyháztörténet hosszú, a professzionális (19. századi) történetírást megelőző évszázadokba nyúló históriája során módszertanát és forráshasználatát, ideológiai és politikai szerepét, valamint a történetíráson belüli státuszát tekintve is folytonosan változott. Tanulmányomban egyetlen rövid periódusra, az 1930-as évekre (pontosabban az 1945-ig tartó időszakra) koncentrálok, és arra keresek választ, hogy a különböző történetírói irányzatok (a szellemtörténet, a népiségtörténet vagy a társadalomtudományos történetírás) miként alakították e rész tudomány önképét és a róla folytatott (egyháziak és „laikusok” részvételével zajló) történetírói diskurzusokat, illetve milyen újszerű témákat, kutatási irányokat kínáltak számára. Utalni fogok az intézményesülés problémáira, a *Regnum* című, 1936-ban indult folyóirat célkitűzéseire, valamint az abban megjelenő tanulmányok szemléléseivel az egyháztörténet-írás megújulásának lehetőségeit illusztrálok.

### Diskurzusok az egyháztörténet-írásról

A Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* című kötetben, mely az 1930-as évek elején a szellemtörténet kanonizációját célozta, az *Egyháztörténelem* önálló fejezetet kapott. A szerző, ifjabb Révész Imre, debreceni teológusprofesszor szerint a nyíltan vállalt apologetikus és polemikus jelleg hosszú ideig akadályozta a katolikus és a protestáns egyháztörténet-írás „tudományos tárgyilagosságát”,<sup>1</sup> majd a felvilágosodás racionalizmusának hatására a protestáns történész elsősorban a keresztény vallást mint szellemet, a katolikus viszont továbbra is az egyházat mint intézményt tekintette kutatása tárgyának. De az „Egyház a maga metafizikai lényegében több, mint bármely konkrét történeti egyházalakulat: az Egyház az egész emberiségre kiterjedő misztikus szellemi valóság, melynek földi történelmét csak egyetemes kitekintéssel, nem pedig felekezeti egyoldalúsággal lehet felfogni.”<sup>2</sup> Az ökumenikus szemlélet azonban Révész szerint nem nélkülözheti a kereszténység és az egyház megismerését és megértését előmozdító teológiai álláspontot sem, ami a római katolikus és a protestáns „egyházhistorikus lelkében” szükségképpen más módon érvényesül. „Amaz a saját egyházát fogja az egy keresztyén Anyaszentegyház egyedül hiteles és földi, történeti megjelenésének tekinteni, amíg emez ugyancsak az egy Anyaszentegyház

<sup>1</sup> Révész úgy gondolta, hogy a hit- és egyházvédelmet szolgáló viták Magyarországon különös intenzitással zajlottak, és inkább a protestáns egyháztörténészek munkásságára voltak „terhelő hatással.” Révész Imre: *Egyháztörténelem*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1932. 178–179. Történelemfelfogásának filozófiai alapjairól: Gyimesi Pálma: Böhm Károly hatása Révész Imre történetelmélete. In: *Történeti Tanulmányok*. XVIII. Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen 2010. 45–67.

<sup>2</sup> Révész I.: *Egyháztörténelem* i. m. 153.

részeként fogja fel valamennyi történeti keresztyén egyházi alakulatot.”<sup>3</sup>

Révész a *Protestáns Szemlé*ben megjelent tanulmányában egészítette ki a gondolatait. Az egyháztörténelem számára a szellemtörténeti orientációt tartotta szükségesnek, mely egy-egy történelmi korszak értékeszméiből vezeti le az adott kor „történeti életmegnyilvánulásait”, továbbá a történetíró intuícióját igényli. (A szellemtörténet-írás a művészi alkotással rokonítható.) Ez azonban Révész szerint a katolikus és a protestáns egyháztörténettől egyaránt idegen, aminek az oka, hogy a „politikai történelem” szempontjait követik, illetve az egyházi és a világi politika kapcsolatát tanulmányozzák. Ebből következik például, hogy az országgyűlések vallásügyi vitáit és határozatait részletesen megismerték, ezzel szemben arról, hogy az egyetemes szellemi áramlatok hatására miként változott a magyar protestáns ének- és liturgiakincs, szinte semmit sem tudnak.<sup>4</sup>

Révész úgy gondolta, hogy az „egyéni és a közösségi lelki életfolyamatokat” feltáró szellemtörténet nemcsak módszertani és szemléleti megújulást fog eredményezni, hanem (a korszakban gyakran használt kifejezéssel) történeti „átértékeléshez” vezet.<sup>5</sup> A teológus Szekfű Gyula Bethlen Gáborról írt és a protestáns közvéleményben nagy felháborodást kiváltó munkájára hivatkozott,<sup>6</sup> aki szerinte a fejedelem személyiségének, lelkületének és politikájának értő bemutatásával többet tett bármelyik protestáns történetírónál. (Sőt azt is elismerte, hogy Szekfű joggal vonta kétségbe Bethlen vallási türelmességét.)<sup>7</sup>

Révész Imre Szekfű-apológiája a protestánsok körében váltott ki éles vitát, ami az egyháztörténet-írás problematikáját is érintette. Az egykor katolikus Zoványi Jenő, a nemzeti romantikus történetiszemlélet és a „hitvalló” protestantizmus harcos képviselője személyeskedő hangnemben támadta Révészt, és úgy vélte, hogy a szellemtörténet nem egyéb, mint a magyar történelem „katolikus irányzatú” kiforga-

<sup>3</sup> Révész I.: Egyháztörténelem i. m. 154.

<sup>4</sup> Révész Imre: A történettudomány új útjai és a protestantizmus. In: *Protestáns Szemle* 40. (1931) 8–9. sz. 514–515.

<sup>5</sup> E „rosszhírű jelszó” helyett a „revízió” terminust javasolta. A fogalomról *Kövér György*: Átértékelések. Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században. *Aetas* 31. (2016) 4. sz. 5–28.

<sup>6</sup> Erről *Erős Vilmos*: A második „száműzött Rákóczi” vita. *Valóság* 58. (2015) 11. sz. 18–32.

<sup>7</sup> Révész I.: A történettudomány i. m. 518–519. Révész Imre jól ismerte a teológus Ernst Troeltsch a vallásos hitet és a tudományos megismerést harmonizáló szociológiai munkáit, és a keresztyén közösségekre vonatkozó tipológiájára (egyház- és szektatípus) írásaiban is utalt. *Révész Imre*: Debrecen lelki válsága, 1561–1571. Bp. 1936. 3–4.

tása.<sup>8</sup> Ennél árnyaltabban érvelt Makkai Sándor püspök,<sup>9</sup> aki egyetértett az egyháztörténet szellemtörténeti megújulásával, ám szerinte éppen annak módszertanából következik (a történetíró szubjektumának: az intuíciónak, a kombinatív fantáziának és a beleélésnek van meghatározó szerepe a történeti megismerésben), hogy a dunántúli származású és katolikus Szekfű Gyula helyett a református történetíróknak kellene az erdélyi és protestáns problémák „revízióját” végrehajtaniuk.<sup>10</sup>

A katolikusokat ugyancsak foglalkoztatta az egyháztörténet-írás helyzete és perspektívái. Félegyházy József, a filozófiai doktorátust szerző paptanár (az 1940-es évek elején a pesti egyetem teológus professzora) arra a kérdésre keresett választ, vajon hogyan egyeztethető össze az egyház isteni alapításának hite és az egyház történetének módszeres, elfogulatlan, sőt kritikus vizsgálata, illetve az egyházi tekintély és tévedhetetlenség dogmája a tudományos kutatás szabadságával. Nem ellentmondás-e a katolikus és egyben „objektív” történet szemlélet? Félegyházy elutasította a romantikus, liberális, pozitivista-materialista és mindazon egyéb „történet szemléleteket”, melyek nem a „történelem belső lényegéből”, hanem a bölcselő elme apriorisztikus elgondolásaiból erednek, és a 19. századi historizmust tekintette a katolikus történetírás számára a történelemértelmezés és a módszertan adekvát irányzatának.<sup>11</sup> A historizmus ugyanis – miként érvelt – a történelemben az isteni akarat kifejeződését látta, ugyanakkor rendkívül alapos és a segédtudományokat

<sup>8</sup> Zoványi rosszmájúan megjegyezte, hogy Révész Imrét „feltűnő erényei” (tudniillik tartózkodóan nyilatkozik az ellenreformáció „gonoszságairól” és Szekfű történetírásában sem lát elfogultságot) feltehetően hozzásegítették az akadémiai levelező tagsághoz és a Corvin-koszorúhoz. *Zoványi Jenő: Új egyháztörténet-írás. Keresztény Magvető 72. (1940) 1. sz. 11.*

<sup>9</sup> Makkai a teológiai tanulmányok mellett filozófiát hallgatott a kolozsvári egyetemen.

<sup>10</sup> Makkai ismerte a szellemtörténet episztemológiáját, és a „történeti tény” objektivitását is megkérdőjelezte. Szerinte Goethe véleménye (minden tény-megállapítás teória) a történeti tényre fokozottan érvényes, mivel kísérletileg nem ismételhető (elmúlt) valósággal állunk szemben. „A történeti tény ezért a történetíró subiectiv hozzájárulásától el nem választható.” *Makkai Sándor: Az „új utak.”* *Protestáns Szemle 41. (1932) 1. sz. 7.*

<sup>11</sup> Révész Imre ugyancsak állást foglalt a marxizmussal, valamint a Comte-, Spencer- és Taine-féle pozitivizmussal szemben, és Ranke „divinatív éleslátását” dicsérte („Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott”). *Révész Imre: Református történet szemlélet.* In: *És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.* Szerk. Vasady Béla. Bp. 200–201.

felhasználó forráskutatás és kritika jellemzi.<sup>12</sup> S éppen ezáltal lesz a katolikus történetiszemlélet, illetve az egyháztörténet, mely elfogadja, hogy a történelem célja és „végső értelme” transzcendens, továbbá a történelmi rekonstrukció elemei között a kegyelem dogmájának is helyet ad, a történelem és a történetiség elvével immanens, valamint tárgyilagos diszciplína.<sup>13</sup>

Balanyi György piarista szerzetes a *Katolikus Szemlében* foglalta össze az egyháztörténet-írás tudományos, valamint közéleti és politikai feladatait.<sup>14</sup> Szerinte ez úgy tud megújulni és a kor „átlagos műveltségű emberének” is ismereteket kínálni, ha a szellemtörténet módszereit követi, mely a vallási és az erkölcsi élet, valamint a magyar lelkeség kutatására fókuszál. Ez fogja igazolni, hogy a nemzet Szent László uralkodása óta a legteljesebb mértékben „a nyugati kereszténység közösségében” él, és a hit dolgában semmivel sem marad el szomszédjai mögött. (Ezt a feladatot csak „mi, katolikusok tudjuk megoldani [...] A középkori egyháztörténet kérdéseire csak az tud megnyugtató világosságot deríteni, aki a tudós sokoldalú tudásán túl a hívő kegyeletével és megértésével nyúl hozzájuk.”)<sup>15</sup>

A magyarországi egyháztörténet-írás helyzetét és perspektíváit a világi historikusok is rendszeresen reflektálták. Szekfü Gyula több ízben a „katolikus történetírás” kifejezést használta (és a protestáns-sal állította szembe), amit historiográfiai hagyománynak, történetírói szemléletnek és személyes identitásnak tekintett.<sup>16</sup> 1927-ben a *Magyar Katolikus Almanachban* megjelent írásában mutatta be a legjelesebb képviselőit (a középkori krónikaszerzőktől a 18. századi jezsuita tudósokon át Fraknói Vilmosig), és azt nehezményezte, hogy a 19-20. század fordulóján is, midőn a tudomány centrumai már laicizálódtak, a „katolikus szellemet” a hazai történetírásban kizárólag egyháziak képviselték. A magyar történet „protestáns felfogását” viszont világi protestánsok, például Zsilinszky Mihály és Thaly Kálmán alakították ki ugyanebben az időszakban.<sup>17</sup>

<sup>12</sup> Félegyházy József pápai oklevéltanból diplomázott, és kiemelte, hogy a tudományos történetírás, illetve az oklevéltan megalapítói a bollandisták és a bencés maurinusok voltak. *Félegyházy József: Katolikus történetiszemlélet és egyháztörténetírásunk feladatai.* Regnum 1. (1936) 20.

<sup>13</sup> *Félegyházy J.: Katolikus történetiszemlélet* i. m. 15–18.

<sup>14</sup> Balanyi 1910-ben szerzett történelem-földrajz szakos tanári és bölcsészdoktori oklevelet, és a két világháború között a pesti egyetemen tanított.

<sup>15</sup> *Balanyi György: A magyar egyháztörténet-írás feladatai.* Katolikus Szemle 49. (1935) 9. sz. 554–555.

<sup>16</sup> Szekfü katolicizmusáról Papp Barbara: Katolikus történetírás Magyarországon. Szekfü Gyula katolicizmusa. In: Szekfü Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Szerk. Paksa Rudolf. Bp. 2007. 127–152.

<sup>17</sup> *Szekfü Gyula: A katolikus történetírás Magyarországon.* Magyar Katolikus

Szekfü a katolikus egyháztörténet megújulási lehetőségeire is utalt: a középkori „magyar vallásos lélek” megnyilvánulásainak és általában annak a szellemi kapcsolatnak a vizsgálatát tartotta szükségesnek, ami a középkorban a katolikus lelkipásztort a híveivel összefűzte. Mindez szerint a „magyar nemzeti lélek” megismerését segíti, és cáfolni fogja a „magyar fajiság vallási indifferencializmusáról” alkotott évszázados tévképzeteket (ami „állítólag épp ezért hajlik oly szívesen a »józan« és »nem fanatikus« protestáns felekezetekhez”).<sup>18</sup> Szekfü számára tehát az egyháztörténet-írás apologetikus jellegű, fontos szerepe van az állam, a műveltség és a nemzeti jellem keresztény (katolikus) karakterének történeti igazolásában, és a kövendő európai mintákat is megnevezte: szerint a jezsuita filozófus és irodalomtörténész, Henri Brémond-nak a francia népjellemről és vallásosságról írt tanulmányait, valamint a német katolikus lelkész, a neotomista Martin Grabmann-nak a középkori teológiára, illetve a skolasztikára vonatkozó eszmetörténeti munkáit kellene a hazai historikusoknak alaposabban megismerniük.<sup>19</sup>

Mályusz Elemér, aki az 1930-as években a pesti egyetemen tartott egyháztörténeti előadásokat,<sup>20</sup> az Árpádházi Boldog Margitról írt tanulmányában fejtette ki álláspontját. Úgy vélte, hogy a középkori vallásos élet jelenségeinek kutatása a „katolikus egyháztörténet-írás” hatáskörébe került, aminek az a meggyőződés az alapja, hogy a katolikus klérus tagjaiban lehet meg az igazi megértés a „középkori egyház kultúrteljesítménye” iránt. Mályusz nem tagadta e meggyőződés jogosultságát, mivel a 19. század „racionalisztikus szelleme” érzéketlen volt egy tőle „merőben különböző kor lelki élete iránt”, és ezzel szemben német protestáns történetírókra hivatkozott: a Ranke-tanítvány Albert Hauckra, a liberális teológia jeles képviselőjére, Albert Harnackra, valamint a bécsi művészettörténeti iskolához tartozó Max Dvorákra, akik a művészeti korstílusok és világnézetek természetes

---

Almanach 1. (1927) 704–705.; *Molnár Antal*: A magyar katolikus egyháztörténet-írás megújulási kísérlete a két világháború között. In: Szekfü Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Szerk. Paksa Rudolf. Bp. 2007. 79–80.

<sup>18</sup> Szekfü Gy.: A katolikus történetírás i. m. 706.

<sup>19</sup> Szekfü Gyula: Előszó. *Regnum* 1. (1936) 5–6.

<sup>20</sup> „Több meg gondolás ösztönzött, hogy ily tárgyú előadásokat tartsak. Döntő az a közismert tény volt, hogy a hazai középkori egyháztörténeti kutatás alacsony színvonalú, messze elmaradt a némettől, a belgától, a franciától, és így kidolgozatlan középkori történelmünk sok fontos részlete, összképünk nem kis hátrányára, amin csak modern felfogású, módszeresen képzett kutatók felnevelésével lehet segíteni. Olyanokban, akiktől remélni lehetett a változást, az egyetemen nem volt hiány, mivel a szerzetesrendek leendő történet-tanárai itt nevelkedtek.” *Mályusz Elemér*: Visszaemlékezések. Szerk. Soós István. Bp. 2021. 357.

egységét vallották (a gótika például a skolasztika és misztika „szellemének” megnyilvánulása).<sup>21</sup>

Mályusz tehát maga is elfogadta a középkori vallási élet vizsgálatának szellemtörténeti módszerét,<sup>22</sup> majd figyelme az egyházi műveltség és az intézmények társadalmi kontextusai felé fordult. Ezúttal is az egyetemi előadásai ösztönözték, és az 1944-ben elkészült, de sokáig kéziratban maradt munkájában a középkori egyházat bürokratikus-hatalmi szervezetnek és kulturálisan (a műveltség szerint) tagolt „társadalmi képződménynek” tekintette. A javadalmak, a kanonokok végrendeleteinek és az életpályák vizsgálata pedig a főpapság, valamint a „középső és az alsó réteg” életmódját, az egyház által biztosított társadalmi mobilitás lehetőségeit, illetve az elvilágosodás folyamatát tárta fel.<sup>23</sup>

<sup>21</sup> *Mályusz Elemér*: Árpádházi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. In: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. Bp. 2003. 73–76. (A tanulmány 1933-ban, a Károlyi Árpád-emlékkönyvben jelent meg.) *Kosztai László*: Mályusz Elemér, az egyháztörténész. In: Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 2007. 452–454.

<sup>22</sup> A szemléleti megújulás késlekedése miatt a 19. század végi hazai protestáns történetírókat kritizálta: „Ha nem húzódtak volna vissza attól, hogy a szellemtörténeti irány első korszakában kezdjék érvényesíteni az új elveket, hanem Hauck munkája mintájára megpróbálták volna rekonstruálni a középkori magyar egyház múltját, akkor ma nemcsak nem panaszkodhatnánk egy történeti diszciplína elhanyagoltsága miatt, hanem bizonyára közvéleményünk is tisztában volna azzal, hogy a tudományos, elfogulatlan kutatást a vallási meggyőződés nem akadályozza, »átértékelés« botrányokozás nélkül is lehetséges, és az egyháztörténelemben sem a kritikátlan rajongás, hanem az igazságra törekvés a megértés legszükségesebb feltétele.” (Mályusz Albert Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands* című, a századfordulón megjelenő ötkötetes munkájára utalt.) *Mályusz E.*: Árpádházi Boldog Margit i. m. 73–76.

<sup>23</sup> Mályusz az 1971-ben megjelent monográfiájának előszavában Max Weber-t említette, akihez „fiatalos lelkesedés” fűzte, valamint a (feltehetően 1945 után megismert) orosz származású szociológust, Pitirim Sorokint, akinek az ösztönzésére az egyházat „pszeudótársadalomként” fogta fel. Visszaemlékezésében arról írt, hogy a „felfogásomat úgy határoztam meg, hogy amit csinálok, az egyháztörténet szociológiai szempontból nézve. Egyházi társadalmat láttam magam előtt, rétegekre és csoportokra osztva, a középkori esetben tagadhatatlanul burckhardti és huizingai hatás alatt.” *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 2007 [1971]. 12–13.; *Mályusz E.*: Visszaemlékezések i. m. 360.

### Egy évkönyv a megújulás jegyében

Az egyháztörténet-írás megújításának tervei és az intézményi erősítését célzó lapok kiadása sem nélkülözte a felekezeti rivalizálást. Szekfű Gyula kezdeményezte a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközösségének megalapítását, mely 1936-ban évkönyvet indított *Regnum* címmel,<sup>24</sup> és egy reprezentatív magyar egyháztörténet megírását tervezte. Mályusz Elemér az egyháztörténet egyetemi oktatását szorgalmazta, és a protestánsok 1943-ban ugyancsak lapot alapítottak *Egyháztörténet* címmel.<sup>25</sup> A továbbiakban a *Regnum* pályájuk elején álló szerzőinek tanulmányaival az egyháztörténet-írás szemléleti orientációt illusztrálok.

Az önreflexió és a célkitűzések rendszeres megfogalmazása talán Szekfű Gyula tanítványára, Vanyó Tihamér bencés tanárra volt a leginkább jellemző,<sup>26</sup> aki *Az egyháztörténész szemhatáráról* írt tanulmányt. Szerinte a keresztény eszme és a katolikus egyház egyetemessége az egyháztörténelemtől ökumenikus nézőpontot igényel,<sup>27</sup> és vizsgálati szempontjait két, a szellemtudományokban meghonosodott fogalom határozza meg: a világnézet (a Wilhelm Dilthey-féle Weltanschauung), mely szintézisbe foglalja mindazt, ami az ember értelmét, akaratát és képzeletét mozgatja, valamint a kultúra, azaz az emberi szellem sokféle megnyilvánulása. De az egyetemes egy-

<sup>24</sup> Szekfű szerint a munkaközösség célja az elhanyagolt katolikus egyháztörténeti kutatás fellendítése, mely „nemzeti színezete” mellett sem mondhat le a máshol alkalmazott módszerekről. („Sem a katolikus, sem a protestáns történettudomány nem határolható el egy nép körében.”) Fontos feladata továbbá a magyar katolikus társadalom „történelmi műveltségének” mélyítése, a munkaközösség tagjai által havonta tartott előadások, a tervezett vidéki vándorgyűlések és a katolikus nyári egyetemen való részvételük is ezt fogja szolgálni. Szekfű Gy.: Előszó i. m. 3–6.

<sup>25</sup> A lapot Révész Imre közreműködésével Esze Tamás és Harsányi András szerkesztette. Révész a bevezetőben úgy vélekedett, hogy a magyar egyházi tudományosság, elsősorban a protestáns, még a hazai tudományfejlődéstől is elmaradt. A folyóirat ezen, valamint a reformátusok megosztottságának felszámolásán és a protestantizmus egyéb ágaihoz való integrálódásán segíthet, éppen „az egyháztörténelmi tudat együttes és kölcsönös továbbmélyítése révén.” Révész Imre: Bevezetőül. Egyháztörténet 1. (1943) 1–4. sz. 5–6.

<sup>26</sup> Vanyó Pannonhalmán végezte a teológiát és szerzett földrajz-történelem szakos tanári diplomát.

<sup>27</sup> Vanyó az ifjabb Révész Imre által leírt, az egyháztörténészre jellemző „ökumenikus felfogást” módszertani és hitbeli (teológiai) alapon is elfogadta (mivel az a katolikus állásponttal megegyezett). A különböző keresztény vallási közösségek tanainak és „életmegnyilvánulásainak” összehasonlító kritikai vizsgálatára pedig a német *Konfessionskundét* javasolta mintaként. Vanyó Tihamér: Az egyháztörténész szemhatára. *Regnum* 5. (1942–1943) 676–677.



ház története a nemzeti élettel fonódott össze, aminek a vizsgálata a „nemzeti egyháztörténelem” feladata (Vanyó szerint a protestánsok ebben előrébb jutottak), és a megújulást az egyházmegyékre és a plébániákra fókuszáló „helyi egyháztörténet-írás” is segíti. Mindez episztemológiai következtetéshez vezet: az egyháztörténész számára a megismerés és a megértés feltétele a „keresztény érzék és szellem”, valamint a transzcendencia hite,<sup>28</sup> de ez nem nélkülözi a település- és népiségtörténeti (helytörténeti, faluszociológiai, etnográfiai), továbbá a vallási néprajzi kutatások módszereinek és forrásainak használatát sem (anyakönyvek, statisztikák, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, historia domusok, illetve mondák, babonák, néphagyományok és szokások).<sup>29</sup>

Az egyháztörténész „szemhatára” tehát a szellemtörténetre és a népiségtörténetre is kiterjed, az előbbi (elsősorban a Szekfü-tanítványok tanulmányaiban) változatos témákban jelent meg. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla a Horthy-korszak eszményített történelmi alakjának, Széchenyi Istvánnak a vallásosságáról írt. A szerző ismerte a vallásosság létélményére és magatartásformáira reflektáló életfilozófiát és a szellemtudományos pszichológiát (Eduard Spranger műveit), mégis úgy vélte, hogy a történetiség elvéből kell kiindulnia. S ez arra a következtetésre juttatta, hogy a 19. század első felében a nemzet vált a modern társadalom cselekvési módját és értékeit meghatározó legfontosabb kategóriává, melyben az „Egyéniség egy új, szinte vallásos megnyilatkozhatási formát fedezett fel.” A nacionalizmus tehát, mint szakrális létélmény segíti Széchenyi vallásosságának és cselekvésének értelmezését, és Iványi-Grünwald szerint döntő szerepe van abban a folyamatban, mely a „modern személyiség

<sup>28</sup> Vanyó Tihamér XIII. Leó pápa a katolikus történetírás alapelveként 1883-ban megfogalmazott szabályát is idézte: „A történetírók elsősorban arra ügyeljenek: a történelem főtörvénye, hogy ne merészeljen semmi hamisat állítani, továbbá semmi igazat elhallgatni; a kedvezésnek vagy az ellenségeskedésnek még csak a gyanúja se merülhessen föl ellene.” *Vanyó T.: Az egyháztörténész szemhatára* i. m. 693–694.

<sup>29</sup> Vanyó az 1920-as évek végén írt disszertációjában a lokális közösségeket vizsgálta. A 17. század második felében készült Sopron megyei canonica visitatiók alapján a templomok berendezéseit, az egyházak birtokait, jövedelmeit és gazdasági mérlegeit, a plébánosok és a tanítók származását, műveltségét és nemzetiségét, a népoktatás helyzetét, valamint a katolikus „restauráció” településenkénti eredményeit és az ezzel összefüggő konfliktusokat mutatta be, sőt a népesség különböző társadalmi csoportjainak (telkesek, zsellérek, napszámosok) felekezeti megoszlására is közölt adatokat. *Vanyó Tihamér: A katolikus restauráció Nyugat-Magyarországon. Pannonhalma. 1928.*

[esetén] a transcendens világkép helyébe az immanencia rendszerét helyezi.”<sup>30</sup>

Ugyancsak figyelemre méltóak Pásztor Lajos tanulmányai.<sup>31</sup> Először a reformációt megelőző időszak prédikációit (Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát szövegeit) elemezte, melyek szerint a nép szellemi életét, műveltségét és magatartásmódját a legközvetlenebbül alakítják, és arra is választ adnak, hogy miképpen látta a kor embere a különböző foglalkozások, illetve az egyházi és a világi pályák viszonyát. A prédikációk eszerint a társadalomról alkotott képzetekről, továbbá a vallásos társadalomkép átalakulásáról is tanúskodnak (a középkorra jellemző statikus, a születés által meghatározott „társadalmi tagozódást” a felemelkedés lehetősége váltja fel).<sup>32</sup> Pásztor egy másik írásában a barokk korszak megújuló vallásosságát a máriavölgyi kegyhely alapos vizsgálatával igazolta. Nemcsak a kultusz kialakulását és történetét vagy a csodás eseteket mutatta be, hanem statisztikai adatokat közölt a zarándokok számának alakulásáról (a lakóhelyükre és a társadalmi összetételükre is utalt), ami alapján a csodákban való hitre (a népi gondolkodásmódra) vonatkozó, azaz mentalitástörténeti következtetéseket tett.<sup>33</sup>

Bálint Sándor a vallási néprajz eredményeit ismertette meg a *Regnum* olvasóival. 1938-ban megjelent tanulmányában a népi imádások, azaz a „magyar katolikus szellemtörténet” csodálatos forrá-

<sup>30</sup> Iványi-Grünwald Béla: Széchenyi István vallásosságának kérdése. *Regnum* 2. (1937) 276–277. Varga Zoltán, a debreceni református kollégium tanára (1945 után a Kossuth Lajos Tudományegyetem történész professzora) használta a transzcendencia és immanencia fogalmakat Széchenyi vallásosságáról írt tanulmányában. Az immanencia-hit a tettekben megnyilvánuló vallásos élet parancsa, s a szüntelen munka és cselekvés az isteni akaratot teljesíti be (ez jellemző Széchenyi Istvánra), míg az apja a transzcendenciát (a világi cselekvéstől visszahúzódó vallásos életformát) követte. Varga ehhez hozzáfűzte, hogy az immanencia hite a protestantizmus talaján teljesedett ki, ezért Széchenyi vallásosságában „protestáns vonásokat kell felfedeznünk.” Varga Zoltán: Széchenyi vallásossága. *Protestáns Szemle* 43. (1934) 10. sz. 504–506.

<sup>31</sup> Mályusz úgy emlékezett Pásztorra, hogy 1932-től „abban a hiszemben hallgatott, hogy majd nálam fog alapvizsgázni, [de] ő is Szekfűnél kötött ki. Hitbuzgó katolikus családból származott. Szekfűnek a barokk iránti vonzalma szívében és gondolkozásában visszhangra talált.” (Pásztor az 1950-es években a Vatikáni Levéltár munkatársa lett.) Mályusz E.: Visszaemlékezések i. m. 591.

<sup>32</sup> Pásztor Lajos: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról. *Regnum* 2. (1937) 152–154.

<sup>33</sup> Pásztor Lajos: A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században. *Regnum* 5. (1942–1943) 583–586.

sainak gyűjtését és feldolgozását szorgalmazta, melyekben a „pimitív gyökerekből és kollektív ösztönökből” eredő közösségi szellem ismerhető fel. A népi vallásosságtól ugyanis távol állnak az istentisztelet individuális formái, mivel a nép „lelki alkatának” a kollektivitás (a közös imádság és éneklés) felel meg.<sup>34</sup> Ezt a gondolatmenetet egészítette ki Bálint a szegedi népélet szakrális hagyományainak vizsgálata során. A különböző áhitatformákat, történeti kultuszokat és „jámorsági divatokat” mutatta be, melyek „tájképző erővel” rendelkeznek, és ugyancsak a „néplélekről” tanúskodnak. De a szerző nem feledkezett meg a helyi kultuszok szokásokban, dramatikus játékokban vagy építészeti emlékekben, tárgyakban, népművészeti motívumokban és jelképekben megjelenő kulturális formáinak vizsgálatáról sem.<sup>35</sup>

A Szekfü-tanítványok sorában végül Ember Győző írását említem, amely azt szemlélteti, hogy a kormányzat- és hivataltörténet miként ösztönözhetette az állam és az egyház kapcsolatának a politikatörténeten túllépő kutatását. Ember a Helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulását vizsgálta. A főpapság részvételét a kormányhatóságokban a 16. századtól mutatta be, majd a 18. századi egyházügyi igazgatást a hivatali ügyintézés szakszerűsödésével, a bizottságok tagságának<sup>36</sup> társadalmi összetételével, valamint az uralkodók egyházpolitikájával összefüggésben tárta fel. S ez alapján a szerző azt igazolta, hogy a fokozatosan elvilágiasodó és bővülő hatáskörű hivatali szervezet alkalmas volt a katolicizmus támogatására, valamint az államhatalom erősödő beavatkozását tette lehetővé az egyház életébe.<sup>37</sup>

A szellemtörténet paradigmáját a jogtörténetírás képviselői, Eckhart Ferenc és tanítványai is megismerték, akik a *Regnum*ban megjelent tanulmányaikban az egyház- és magánjoggal összefüggő társadalmi jelenségeket, valamint az egyházhoz fűződő jogi népszokásokat vizsgálták. Holub József az egyházi nemesek jogi helyzetéről, továbbá a terminológia változásairól írt, és arra is utalt, hogy az egyházi szolgálat társadalmi rangemelkedést (mobilitást) biztosított az úrbéresekből és conditionariusokból nemessé válók számára, igaz, a rang- és státuszkülönbség nem szűnt meg köztük, illetve az egyház „első, igazi és született” (birtokkal rendelkező) nemesei között.<sup>38</sup>

<sup>34</sup> Bálint Sándor: Népünk imádságai. *Regnum* 2. (1937) 21–23.

<sup>35</sup> Bálint Sándor: A szegedi népélet szakrális gyökerei. *Regnum* 5. (1942–1943) 51–69.

<sup>36</sup> Kegyes-alapítványügyi, vallásügyi és lelkészpénztári bizottság.

<sup>37</sup> Ember Győző: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása. *Regnum* 5. (1942–1943) 250–252.

<sup>38</sup> Holub József: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. *Regnum* 6. (1944–1946) 186–188.

Murarik Antal az egyháznak (mint „Krisztus jegyesének”) nyújtott, általa lélekváltságnak nevezett kegyes célú adományokat vizsgálta, ami a szellemi élet, a kultúrától meghatározott jogfejlődés, valamint az egyház és az állam kapcsolatának feltárását, módszertanilag pedig a jogbölcselet, a történeti és a szláv népekre is kiterjedő összehasonlító jogtudomány és a jogszokáskutatás eredményeinek ötvözését biztosította. A fiatal Eckhart-tanítvány szerint a lélekváltság az ösiséggel szemben a szabad rendelkezés jogát alakította ki, de a végrendelkezést, a gyónást, sőt az Árpád-kori szolgálónépi csoport, a dusnok (szláv ’lélek’) eredetét is ehhez kötötte (a pogány eredetű halotti torokon az elhunyt birtokos lelki üdvéért szolgálóit felszabadították, és az egyháznak adományozták).<sup>39</sup>

A két világháború közötti népiségtörténet programja ugyancsak adekvát (az előzőektől egészen eltérő) egyháztörténeti témákat kínált. Mályusz Elemér tanítványa, Fügedi Erik a középkori településrend és az egyházszervezet összefüggéseit vizsgálta a Nyugat-Felvidéken, és úgy vélte, hogy a 15-16. századi egyházmegyék, illetve főesperességek területi azonosításával (mivel ezek alapításuktól változatlanul maradtak fenn) a megtelepedés legkorábbi körülményeire (irányára és intenzitására) vagy az első szállásterületek határaitra következtethet.<sup>40</sup> Csapodi Csabát az a településtörténeti kérdés foglalkoztatta, hogy a Felvidék nyugati megyéiben a magyar-szlovák nyelvhatár változását (a terület „eltótosodását”) valóban a katolikus egyház és a világi földesurak telepítési politikája (a református magyar lakosság elűzése és katolikus szlovákok telepítése) idézte-e elő.<sup>41</sup> A szerző szerint hiba lenne a 19-20. századi nemzetiség- és népesedéspolitikai elveket vagy a nemzetfogalmat régebbi korokon számon kérni (amikor a valásnak volt közösségteremtő ereje), a települések vizsgálatával mégis

<sup>39</sup> Murarik Antal: A lélekváltság. *Regnum* 2. (1937) 162–163.

<sup>40</sup> Fügedi Erik: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. *Regnum* 6. (1944–1946) 117–118., 137–140.

<sup>41</sup> Ezt a véleményt legmarkánsabban Körösy József, a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatója fogalmazta meg a 19-20. század fordulóján. *Körösy József: A Felvidék eltótosodása*. Bp. 1898. A mester és a tanítvány egyértelmű azonosítása olykor problematikus, Csapodi például a disszertációját uradalomtörténeti témában Domanovszkynál írta, Erős Vilmos szerint Szekfű-tanítvány volt, és Mályusz bizta meg Bars vármegye nemzeti viszonyainak kutatásával. (A *Regnum*-ban még egy tanulmányt közölt, melyben a 18. századi Szent István napi prédikációkat vizsgálta.) *Csapodi Csaba: Kinek tartották Szent Istvánt a 18. században?* *Regnum* 1. (1936) 346–355.; *Erős Vilmos: Erkölcs és államrezen*. Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata. *Világosság* 49. (2008) 9–10. sz. 168–169.; *Kövér György: Patrónus és tanítványi gárda*. A Domanovszky-iskola. Bp. 2018. 21–24.; *Mályusz E.: Visszaemlékezések i. m.* 283.

arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetiségi határok eltolódását semmiképpen sem a katolikus restauráció, hanem a török hódoltság után az elnéptelenedett területekre irányuló természetes belső migráció eredményezte.<sup>42</sup>

Domanovszky Sándor mezőgazdaság-, illetve uradalomtörténeti iskolájának tagjai (akik a társadalomtudományos történetírás módszertanát sajátították el) szintén lehetőséget kaptak a *Regnum*-ban. Belitzky János a csornai premontrei prépostság alapításáról és birtokairól írt, és az okleveleken kívül a hely- és személynevekkel bizonyította annak nemzeti eredetét.<sup>43</sup> Bakács István a 18. századi földesúri valláspolitikát vizsgálta a katolicizmus szempontjából „veszélyes területen” fekvő regéci uradalomban, és azt igazolta, hogy a Trautsohn hercegek (a „barokk katolicizmus” bécsi képviselői)<sup>44</sup> a templomépítést vagy a templomok visszaadását a katolikusoknak egyházi ügynek tekintették, és nem csupán toleránsak voltak a protestánsokkal szemben, hanem a katolicizmusnak „még azt a segítséget sem adták meg, amelyet a kegyúri méltóság és a hit védelme megkövetelt volna tőlük.”<sup>45</sup> Gerendás Ernő a céhekről publikált tanulmányt, ami ugyancsak a felekezeti- és a hitélet közösségi (társadalmiszervező) vizsgálatára adott lehetőséget. Szerinte az első céhek megalakulását Európa-szerte a vallásgyakorlás motiválta,<sup>46</sup> és úgy vélte, hogy még a 18. századi céhek életében is a vallásnak, a hit erősítésének és reprezentációjának, valamint a felekezeti szembenállásnak volt fontos szerepe.<sup>47</sup>

<sup>42</sup> *Csapodi Csaba*: Az északnyugati magyar-tót nyelvhatár megváltozása és a katolikus restauráció. *Regnum* 5. (1942–1943) 133–135. Az egymással összekapcsolódó település- és egyháztörténet eredményeit és kutatási lehetőségeit, ami az új települési területek egyházi megszervezésére koncentrál, Fekete Nagy Antal mutatta be. *Fekete Nagy Antal*: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 71. (1937) 9–10. sz. 417–431.

<sup>43</sup> *Belitzky János*: A csornai premontrei prépostság alapítása és birtokszerzése a nemzeti kegyuraság korában. *Regnum* 1. (1936) 82–86.

<sup>44</sup> Az ifjabb Trautsohn János (1700–1775) apja halálakor, 1724-ben vette át az uradalmat.

<sup>45</sup> *Bakács István*: Adalékok a földesúri valláspolitikához a XVIII. században. *Regnum* 6. (1944–1946) 19–20.

<sup>46</sup> Ez megegyezett Gustav Schmoller, a német nemzetgazdasági iskola jeles képviselőjének véleményével.

<sup>47</sup> Gerendás az erdélyi céheket említette kivételképpen, melyekre a vallási türelem volt jellemző. *Gerendás Ernő*: A céhek és a vallásos élet. *Regnum* 5. (1942–1943) 383–384.

## Összegzés

Az 1930-as években különböző értelmezések fogalmazódtak meg a magyarországi egyháztörténet-írás tárgyáról, természetéről és perspektíváiról. Nem szűnt meg az a régi keletű vita, hogy csak az egyházi vagy a világi történétírók is jogosultak-e az egyháztörténet művelésére, az apologetikus hagyományokat követő vagy a beleérzés és megértés módszerére hivatkozó teológus-történészek az előbbi, a „laikusok” nyilvánvalóan az utóbbi mellett foglaltak állást. Hasonló kérdésként merült fel a teológiai és a történeti tudás, illetve a hit és a történelem kapcsolatának a problematikája. A filozófiában jártas protestáns teológus-történétírók ismerték a dialektikus teológiával szembeforduló, a vallásos gondolkodást a felvilágosodás eszméivel összekötő racionalista irányzatot, mint ahogy a természetes istenismeret elvét (Isten léte az ész világánál megérthető), illetve a neotomizmust elfogadó katolikusok számára sem volt ismeretlen a historizmus, a bollandisták elmélyült forráskritikája, valamint a megújuló hermeneutika, ami az egyház és a kereszténység történeti jelenségként való értelmezését tette lehetővé, bár a dogmátlanítás folyamata nem zárult le,<sup>48</sup> és nem mondtak le a történelemre is kiterjedő isteni gondviselés, illetve a végső céljának transzcendens hitéről.<sup>49</sup>

A két világháború között a „protestáns” és „katolikus” minősítés az egyháztörténet-írás állandó, az egyháziak és a világiak által egyaránt használt jelzője maradt.<sup>50</sup> Szemantikájuk magába foglalta az apologetikus-polemikus történetírás tradícióját (illetve a „kuruc-labanc”, a „kismagyar-nagymagyar” ellenfogalmak jelentéseit), és arra utaltak, hogy a történész felekezeti kötődése eltérő történelmi-tapaszta-

<sup>48</sup> Mindezt különös hangsúllyal vetette fel a történeti „valóság” és az „objektivitás”, illetve a történetírói identitás kérdését. A német egyháztörténet-írás hasonló tendenciáiról *Bettina Braun*: Toleranz vs. Identitätskonstruktion in den Kirchengeschichten Albert Haucks und Heinrich Brücks. In: Toleranz und Identität. Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein zwischen religiösem Anspruch und historischer Erfahrung. Hgg. Armbrorst-Weihs, Kerstin–Becker, Judith. Göttingen 2011. 273–294.; *Gregor Klapczynski*: Katholischer Historismus? Zum historischen Denken in der deutschsprachigen Kirchengeschichte um 1900. Heinrich Schrörs – Albert Ehrhard – Joseph Schnitzer. Stuttgart. 2013. 11–50.

<sup>49</sup> Az egyetemi képzésben is sajátos kettősség érvényesült: teológusok (papok) tanítottak történeti stúdiumokat, és a tanári pályára készülő szerzetesek hallgattak „laikus” professzorokat.

<sup>50</sup> Nemritkán a „történetírás” fogalmához is hozzátapadt. Istványi Géza az 1930-as évek történetírását szemlélő írásában szintén megkülönböztette a katolikus (Szekfü Gyula és a *Regnum* köre) és a protestáns egyháztörténetet (Révész Imre, Mályusz Elemér). *Istványi Géza*: A harmincas évek történetírása. *Protestáns Szemle* 49. (1940) 7. sz. 203–204. p.

lási módokat és elvárásokat (a történelmi múlt különböző narratíváit) implikálja. A katolikus és protestáns történetírás ezenkívül az intézményesülés eszközeivel (bizonyára nem függetlenül a Horthy-korszak eszmei-ideológiai folyamataitól) a konfesszionális identitásokat kívánta erősíteni és alkalmassá válhatott a felekezeti tagolt (értelmisségi) közvéleményt alakítására.<sup>51</sup>

Az 1930-as évek egyháztörténet-írásának korszerűsödését segítette a szellemtörténet (mely a hit- és a vallásos élet évezredes jelenségeit eszme- és kultúrtörténeti kontextusba illesztette) vagy a szociológiai látásmód, ami Mályusz Elemér esetében a középkori egyházi műveltség és a reformáció, illetve a felvilágosodás és a protestantizmus egymással összefüggő és társadalomtörténeti szempontokat is érvényesítő kutatásához vezetett.<sup>52</sup> A népiségtörténet módszertanát alkalmazó fiatal történetírók, valamint Domanovszky Sándor tanítványai pedig a felekezeti élet, a művelődés, a valláspolitikai, az egyházi és a világi társadalom kapcsolatát települési (vagy regionális) szinten vizsgálták. Az azonban már az egyháztörténeti historiográfia következő fejezetéhez tartozik, hogy ezek az „utak” 1945 után járhatatlanná váltak, a *Regnum* folyóirat még elérhető példányai a zúzdába kerültek.<sup>53</sup>

<sup>51</sup> Szekfü Gyula az 1930-as években a Jacques Maritain-féle, a keresztény kis-közösségek megerősítését célul tűző keresztény természetjoghoz közeledett (amilyen a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége is lehetett), és 1947-ben úgy emlékezett vissza, hogy Serédi Jusztinián hercegprímás jól látta a kereszténységet fenyegető „új pogányság veszélyét, és engem, mint az esztergomi nyári egyetem vezetőjét, antihitlerista munkámban állandóan támogatót.” *Szekfü Gyula: Forradalom után.* Bp. 1947. 100.; *Gergely Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus. Századok* 121 (1987) 1. sz. 15.; *Erős V.: Erkölc és államrezon* i. m. 168–170. Ravasz László református püspök 1937-ben ugyancsak a fenyegetettséget érzékelte. A bolsevizmus jelentette külső, valamint a belső veszélyt: „Kevés közöttünk a valóban hívő ember. Az egyház tele van millió meg millió emberrel, akinek lelkileg semmi köze nincsen Krisztushoz és az Ő egyházához. Név szerint keresztyén, lélekben pogány” (akik közül a náciizmus toborozza a híveit). *Ravasz László: Egység vagy barátság. Válasz Bangha Béla cikkére. Protestáns Szemle* 46. (1937) 4. sz. 163–164.

<sup>52</sup> Mályusz II. József türelmi rendeletének eszme- és társadalomtörténeti kontextusait is bemutatta, és Ernst Troeltschnek a protestáns és „profán” természetjogról írt munkájára utalt. *Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Bp. 1939. 106–107.

<sup>53</sup> *Csapodi Csaba: A magyar katolikus történészek egykori munkaközössége és a „Regnum” egyháztörténeti évkönyv. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 6. (1994) 1–2. sz. 16–17. p.